

יהושע פרנקל

כתובות ירושלמיות וכתובות ארץ-ישראליות אחרות

Mehmet Tütüncü, *Turkish Jerusalem (1516–1917): Ottoman Inscriptions from Jerusalem and Other Palestinian Cities (Corpus of Turkish Islamic Inscriptions, 1)*, Haarlem: SOTA, 2006, 352 pp. including some 150 pictures, 3 maps and a CD Rom with original pictures of all inscriptions

מראשית הח'ליפות האסלאמית ערים היו שליטים ומושלים למשקלן של כתובות הנצחה בעיצוב התודעה הפוליטית של נתיניהם. מעדויות של היסטוריונים, נוסעים ועולי רגל למדים אנו כי אחדים מהם התעניינו בכתובות שנראו להם משמעותיות ואף העתיקו אותן לפנקסיהם.¹ כך למשל הנוסע הפרסי נאצריי ה'סרו דיווח כי קרא בחצר המסגד ברמלה כתובת אשר סיפרה כי רעש אדמה עז החריב את המקום ב־15 במחרם

כתובת על פתח המסגד בטבריה (ראו להלן, עמ' 164, כתובת 108)

425 (11 בדצמבר 1033), אולם לא פגע באיש.² תקי א־דין עלי בן אבו בכר אבן עלי אלהרוי (מת כחלב 611 (1215)) רשם בספרו בית שיר שקרא על אחד מכותלי קברו של האמאם אידריס א־שאפעי בקאהיר.³

המסורת של איסוף כתובות ערביות ואחרות ברחבי המזרח⁴ לבשה צורה חדשה החל מן המחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, עם ריבוי הנוסעים שבאו ממערב אירופה לארצות הסהר הפורה במגמה לתור וללמוד. האפיגרפיה והפלאוגרפיה היו מאז לאחד ממדעי העוזר של היסטוריונים וארכאולוגים אשר עוסקים בלימוד קורות ארצות אלה.⁵ המכון הארכאולוגי בקאהיר החל לפרסם בשנות השלושים של המאה העשרים כתובות ערביות מכל רחבי העולם האסלאמי; פרסומים אלה ערוכים על פי שנת כתיבתה/חריטתה/חקיקתה של הכתובת.⁶ חוקרים, שבלט ביניהם אריה לאו מאיר, פעלו בזיקה למחלקת העתיקות של ממשלת המנדט הבריטי בפלשתינה/א"י ההדירו ופרסמו שורה

- 1 J.J. Donohue, 'Three Buwayhid Inscriptions', *Arabica*, 20 (1973), pp. 74–80; L. Richter-Bernburg, 'Amir-Malik-Shahanshah: 'Adud ad-Daula's Titulature Re-examined', *Iran*, 18 (1980), p. 87 הממלוכי מקריזו הביא בספרו את נוסח הכתובת שנחקקה על חומות מצודת צפת (בשנת 666 [1267]). ראו: אלסלוב למערפת צול אלמלכ, מהדורת זיאדה, א, קאהיר 1934, עמ' 563.
- 2 *Nasir-i Khusraw's Book of Travels*, ed. Wh.M. Thackston Jr., Costa Mesa, CA 2001, p. 26
- 3 כתאב אלאישאראת אלא מערפת א־זיאראת, מהדורת ע' עומר, קאהיר 1423 [2002], עמ' 38–39.
- 4 עוד על כך ראו: P. Crone & Sh. Moreh, *The Book of Strangers: Mediaeval Arabic Graffiti on the Theme of Nostalgia*, Princeton 2000
- 5 M. van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, Part 2: Syrie du Sud, I: Jérusalem: Ville; II: Haram; III: Planches* (Mémoires de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire), Cairo 1920–1927
- 6 *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, Cairo 1931–

דוגמה אחת לכך היא כתובת המסגד שבנה עלי בן צאלח, דודו של דאהר אלעמר, בכפר דאמון שממזרח לעכו. דוגמה נוספת היא הכתובות מדיר גסאנה, שבקרבת רמאללה.¹⁰ דוגמאות אלה מובילות לקושיה הראשונה אשר ניצבת בפני המשתמש בספר שלפנינו: עד כמה מייצגת כותרתו את תוכנו. השם 'ירושלים התורכית' מטעה במידת מה, ואפשר כי עדיף היה לכנותו 'אסופה [חלקית] של כתובות בערבית ובתורכית מן התקופה העות'מאנית מירושלים ומאתרים נוספים בתחומי ארץ-ישראל'.

ואכן בחלקו הראשון של הספר, לאחר מספר עמודי הקדמה, מפרסם המחבר 104 כתובות מירושלים (הן מרחובות העיר ומצודתה והן מן אלחרם א־שריף). תאריכי חקיקתן של כתובות אלה נפרשים על פני כ־400 שנה, מימי סלימאן המחוקק (המפואר) ועד ימי הסלטאן עבד אלחמיד. חלקו השני של הספר כולל כתובות מחברון, ברכות שלמה, עקבה, טבריה, יפו, עכו, באר־שבע, קיסריה וכתובת מצבת הטייסיים התורכים בסמוך לקיבוץ האון שלחוף הכינרת.¹¹ נוסף על כך כולל הספר טבלאות סטטיסטיות, מפתח ורשימה ביבליוגרפית. לספר מצורף תקליטור ובו תצלומים של כל הכתובות.

כל מי שטרח בפענוח חרותות סלע וכתובות מונומנטליות יודע כמה מייגעת המלאכה ומה רבות השאלות אשר עליו לפתור בטרם יגיע אל הקריאה הוודאית והמדויקת. לכן אין זה מפליא כלל שניתן לחלוק על מקצת הקריאות אשר המחבר מציע בספרו. ברצוני להציג כאן מספר מצומצם ביותר

של כתובות. כתובות אלה וכתובות חדשות נחקרו והוצגו בידי משה שרון במסגרת מפעלו המחקרי 'קורפוס הכתובות הערביות מארץ-ישראל'.⁷ חמישים כתובות מירושלים העות'מאנית פורסמו בידי יוסף נתשה.⁸ הספר הנסקר כאן אינו עומד בפני עצמו אפוא, אלא הוא נדבך במסורת למדנית זאת.

הנוכחות התורכית בתחומי ארץ-ישראל נמשכה כ־1,000 שנים, מאז שהגיעו התורכמאנים והסלג'וקים לעכו, לטבריה ולירושלים. אולם המחבר בחר לצמצם את הדיון בספרו לפרק הזמן שמניצחוננו של הסלטאן סלים על הממלוכים, בשנת 1516, עד כניסתו של הגנרל אלנבי בשערי ירושלים, בשנת 1917 – 400 שנים שבמהלכן נכללה הארץ בתחומי הסלטאנות העות'מאנית. נראה כי יש לקבל את טענתו של המחבר בדבר חשיבות העיר בעיני המרכז האיסתנובולי. ספרי הפתוח־נאמה, אשר מתארים את שלוש ערי הקודש האסלאמיות שנכבשו בידי העות'מאנים בראשית המאה השש־עשרה,⁹ המשלוח השגרתי של צרורות כספים (צרה) מאיסתנובול למשפחות ירושלמיות וכינון הקדשים (אוקאף) אימפריאליים בירושלים, משקפים נאמנה את חשיבות ירושלים בעיני העילית הפוליטית העות'מאנית. ביטוי אחר לגישת השלטון העות'מאני לעיר הוא כתובות הקדשה אשר נחקקו על כותלי בניינים ופתחיהם. אך לא רק נציגי הסלטאנות העות'מאנית ציוו לבנות מגוון מוסדות ולחקוק על חזיתותיהם כתובות הקדשה. גם בעלי יזמה מקומיים ומורדים הקדישו משאבים לבנייה ולחקיקת כתובות הנצחה.

idem, 'Kitab Shawq Nameh – An Illustrated Tour of Holy Arabia', *JSAL*, 25 (2001), pp. 23–48

10 שרון (לעיל, הערה 7), ג, עמ' 9, 38–45.

11 על פרשה זו ראו: ד' גביש, ציפור האדם באופקנו: הטיסות הראשונות לארץ-ישראל 1913–1914, ירושלים תשס"ד, עמ' 84–87.

M. Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, I–III, Leiden 1997–2004

8 Y. Natsheh, in: S. Auld & R. Hillenbrand (eds.), *Ottoman Jerusalem: The Living City 1517–1917*, II, London 2000, pp. 1075–1085 (appendix 2)

9 R. Milstein, 'The Evolution of a Visual Motif: The Temple and the Ka'ba', *IOS*, 19 (1999), pp 275–345;

כתובת 7: 'רבו' במובן של 'ביצור' (rampart).
 כתובת 8: 'טאלע' מובנו גלגל המזלות (horoscope).
 כתובת 22: עדיף לתרגם את תואר הכבוד 'סלטאן א-רום, אלערב ואלעג'ס' the king of the Anatolian Turks, the Arabs and the Persians

כתובת 108: מצויה על פתחו של מסגד בטבריה ששימש כמסגד הראשי (אלג'אמע אלכביר) עד יציאת הערבים, בשנת 1948.¹⁶ שורה 3: במקום 'סמה' יש לקרוא 'סנה' (שנה) ומעליה הספרות ברורות.

אלו הערות חלקיות בלבד, ואין בהן כדי להפחית מערכו של המאמץ המחקרי שהושקע בספר הנסקר. אוסף מקיף של כתובות מונומנטליות ועממיות (גרפיטי) הוא תשתית חיונית לשימור הזיכרון ההיסטורי של מרחב גאוגרפי ופוליטי מוגדר וכלי עזר הכרחי ללימוד העבר. על כן יש לקוות כי המחבר יפרסם אסופות נוספות של כתובות. כך יעמוד לרשות החוקרים והקהל הרחב מאגר מידע שלם מן התקופה העות'מאנית שממנו יוכלו לדלות נתונים ופרטים. אלא ישמשו לא רק את החפצים בשחזור מדויק של העבר 'כפי שהיה', אלא גם את המעוניינים בסיפורים על רחובות שבהם אנו חולפים כיום ועל בניינים שנותרו על תלם.

של הצעות לקריאה שונה, ואני מסתייע לשם כך בפרסומים קודמים של הכתובות.¹²

כתובת 1: פרשת התחרות על מתחם 'קבר הנביא דוד' נדונה במספר מחקרים,¹³ ועולה מהם כי העות'מאנים הטו את הכף והכריעו כי האתר יהיה בבעלות מוסלמית. מהלך זה משתקף בכתובת אשר נוקבת בשמו של הסלטאן סלימאן המחוקק (המפואר). מקס ואן ברשם ציין כי פענוח הכתובת במקום שבו מדובר קשה ביותר. על פי התחביר הערבי אין לקבל את הקריאה שהציע מחמט טוטונג'ו, ועדיף להזיק בקריאתו של ואן ברשם, שלפיה השם שנזכר בכתוב הוא 'שיח' א-שיח' א-שמסי'. התואר שמש א-דין נלווה לשם הפרטי מחמד, והכינוי א-שמסי מציין תואר זה.

כתובת 2: השורה הראשונה בכתובת הסביל ממתחם אחרם א-שריף מרמזת לכתוב בקראן: 'אלה אשר ייחלו את פני ריבונם ודבקו באמונתם למרות הקשיים, קיימו את התפילה ומאשר הזנו אותם הוציאו בסתר ובגלוי' (סורת א-רעד, יג 22).

כתובת 3: אין לתרגם Solomon the Second, the second Solomon,¹⁴ וההבדל משמעותי. העות'מאנים במאה השש-עשרה לא מנו שליטים כפי שמקובל היה בממלכות אירופה. יתר על כן, הכתובת מתארת את סלימאן המחוקק כשלמה בן דוד השני, וכבר העיר על כך ואן ברשם.

כתובת 4: תרגומי שונה: 'הלוואי שאללה יחזק את הסלטאן סלימאן ויסייע לו לנצח'.¹⁵

12 תאדיר את מי שתחפוץ ותשפיל את מי שתחפוץ. בידך התועלת ואתה כל יכול' (סורת אלעמרואן, ג 26). השו: שרון (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 246. צורת הפועל בעבר משמשת לעתים קרובות לאיחולים ותפילות, ראו: W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³, II, Cambridge 1967, pp. 2d-3a
 16 ל"א מאיר ואחרים, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, ירושלים תש"י, עמ' מג. על מסגד שהקים בעכו דאהר אלעמר, אשר גם בנה בה ח'אן ושיפץ את חומות העיר, ראו: שרון (שם), א, עמ' 39, 41, 46.

12 מאחר שמרבית קוראי 'קתורה' אינם עוסקים מן הסתם בפענוח כתבי-יד וחרוטות סלע בערבית, נמנעתי מביקורת פרטנית והסתפקתי בהערות אחרות בלבד.
 13 א' כהן, 'לא ירשת ולא גירשת: יהודי ירושלים וגירוש הפרנציסקאנים מהר ציון', קתורה, 22 (טבת תשמ"ב), עמ' 61-74.
 14 קריאה זו ראו גם: אולד והילנברנד (לעיל, הערה 8), א, עמ' 503.
 15 השו: 'אמור הו האלוהים, מלך המלכים, את המלוכה תיתן למי שתחפוץ ותיטול את המלוכה ממי שתחפוץ';